

Kelet-Közép-Európa mindig is egyfajta köztes állapotot sejtető fogalma alatt – az elmúlt hatvan év politikatörténeti vízvonalait szem előtt tartva – az egykori vasfüggönytől a mostani csatlakozó államok keleti határáig terjedő régiót értjük. Az ily módon, brüsszeli logikával kijelölt térség nyolc állama vált az Európai Unió tagjává 2004-ben: Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Észtország, Lettország, Litvánia, Magyarország és Szlovénia. Az elmúlt két népszámlálás adatai szerint a nyolc országban kilenc kisebbségi közösség száma haladta meg a százezer főt. Ezek közé a nagyobb lélekszámú kisebbségek közé tartoznak a csehországi romák és szlovákok, a lengyelországi németek, a három baltikumi állam orosz kisebbségei, a szlovákiai magyarok és romák, valamint a magyarországi romák. Ötven és százezer közötti lélekszámmal mindössze a lengyelországi ukránok és a magyarországi németek bővítik ezt a sort. Ugyanakkor a nyolc ország törvényei összesen több mint negyven etnikai csoport számára biztosítanak kisebbségi jogokat. Ha a német és orosz nyelvterület közötti egész köztes-európai térséget tekintjük kiindulópontnak, akkor a kisebbségek száma a százat is meghaladja, de nagyságrend tekintetében közöttük is kevés a százezres nagyságrendű etnikai csoport.

A kelet-közép-európai kisebbségek – a roma, albán és a bevándorló kisebbségek kivételével – a 20. század második felében létszámukban, s még inkább arányszámukban folyamatosan fogyatkoztak, azaz egyre kisebb közösségeket alkottak. Az 1938–1948 közötti etnocídiumok, kényszertelepítések, etnikai üldözések, tisztogatások történeti emlékezete, a jórészt ugyanerre az időszakra visszavezethető kedvezőtlen demográfiai mutatók és az ezekkel együtt járó elöregedés tünetei mellett az asszimilációs és migrációs veszteségek gyorsították fel a régió valamennyi országában, de különösen Magyarországon, Romániában, Csehországban, Lengyelországban a kisebbségi közösségek arányszámának egyre gyorsabb csökkenését.

A kisebbségek létrejötte mint tipologizálási szempont

Ugyancsak jelentős eltérések vannak a kisebbségi léthelyzetben élő csoportok kialakulásának, létrejöttének körülményei közt. Ebből a szem-

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

pontból a szakirodalomban rögzített osztályozási lehetőségek alapján négy különböző kisebbségtípus különböztethető meg:

- A hosszú évszázadok alatt kialakult *történeti kisebbség* típusához tartoznak a magyarországi kisebbségek, de a kelet-közép-európai régió más országaiban élő szlovákok, németek, örmények, bolgárok csoportjai is.
- A modern nemzetté válást még az egész nemzeti közösség részeként megélt, s csak a 20. század folyamán leválasztott *nemzeti kisebbségek*. A kisebbségi magyar, vagy a csehországi szlovák, baltikumi orosz kisebbségek tartoznak ebbe a típusba. Létrejöttük történeti, politikai körülményei miatt ezt a típust *kényszerkisebbségeknek* is nevezi a szakirodalom.
- Külön csoportot alkotnak az úgynevezett őslakos, illetve bennszülött népcsoportok, nemzetek (indigenous peoples, native nations), amelyek jogait – különös tekintettel erősen megfogyatkozott lélekszámukra, kultúrájuk archaikus elemeire stb. – a nemzetközi szervezetek fokozottan védik.
- Az *új vagy bevándorló kisebbségek* kategóriájába azok a csoportok tartoznak, amelyek létrejöttének legfőbb forrásai a nemzetközi migráció különböző fajtái.

A következő fontos tipologizálási szempontnak a kisebbségek települési sajátosságát, területi bázisát tekinthetjük.

- Nem a csoport kialakulása óta eltelt idő hossza, hanem a jelenlegi államkeretektől függetlenül, több országra, egész kontinensre kiterjedő települtségi jellemzőik miatt a roma és a zsidó kisebbségi csoportokat általában a *transznacionális kisebbség* típushoz sorolható.
- A vizsgált országok valamely régiójában nyelvi, etnikai különfejlődés nyomán alakultak ki a *regionális kisebbségek*: ilyenek (voltak) a szepességi cipszerek, a baranyai bosnyákok, sokácok, a bácskai bunyevácok vagy a szlovénektől magukat jó ideig megkülönböztető vendvidéki vendek. Amennyiben az általuk lakott régió tartós közigazgatási vagy államjogi státussal rendelkezett, s lélekszámuk az adott ország népességén belül jelentősnek számított, a regionális kisebbségek önállósága megközelíthette vagy át-

menetileg elérhette az önálló nemzeti közösség státusát, mint pl. a franciaországi bretonok, okszitánok vagy újabban a moldáviai gagaúzok stb. esetében. A regionális kisebbségeken közt külön altípust alkotnak a nyelvrokonaiktól csupán vallási hovatartozásukkal elkülönülő kisebbségek, mint pl. a görög katolikus ruszinok vagy az immár nagyobb részt elrománosodott, de katolikus hitükhöz erősen ragaszkodó román anyanyelvű csángók.

- Különböző történeti okok miatt lezajlott kirajzás nyomán jöttek létre a *diaszpórakisebbségek*. A magyarországi görög, örmény vagy legújabb keletű példaként a kanadai romákat említhetjük, s természetesen ebbe a csoportba tartoznak a nyugat-európai, skandináviai és tengerentúli magyarországi, erdélyi, vajdasági magyar diaszpórák közösségei is. Szórt helyzetük, gyors fogyásuk miatt a régió *szórványkisebbségei* is ehhez a csoporthoz társíthatóak.

Természetesen ezeknek a kisebbségtípusoknak a jellemzői sok esetben átfedik az elméleti típushatárokat, az egyes kisebbségeken belül a történeti és a bevándorolt, a diaszpóra és a regionális kisebbség jellemző sajátosságai egyaránt megfigyelhetők. A különbségek mentén komoly belső törésvonalak alakulhatnak ki az egyes etnikai közösségekben. Mint ahogy azt is nehéz eldönteni, hogy hol választható el egymástól pontosan a történeti és a nemzeti kisebbség típusa, hiszen a modern nemzetté válás folyamatában is jelentős fáziseltolódások voltak. A magyarországi törvényhozó tehát alapvetően helyesen döntött akkor, amikor az 1993. évi kisebbségi törvényben a kettős értelmezés lehetőségét is nyitva hagyva a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait szabályozta. Más kérdés, hogy több elismert kisebbség esetében a 100 évben megszabott történelmi jelenlét igazolását nehéz lenne számon kérni.

Az eredeti nemzeti közösséggel való kapcsolattartás pedig módot ad arra, hogy a nemzetté válást megelőzően kialakult történeti kisebbségek is saját „anyanemzetükhöz” képest, nemzeti kisebbségként határozzák meg magukat, amint annak erőteljes jelei a magyarországi szerb, horvát és szlovén közösség esetében határozottan jelentkeznek.

Hasonlóképpen a régió szinte valamennyi kisebbsége valamilyen értelemben regionális kisebbségnek is tekinthető, hiszen mind a Balti-

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

kumban, mind a magyarországi és a szomszéd országokban élő kisebbségeknek konkrét földrajzi területhez köthető bázisai vannak. Ez alól részben kivételt jelentenek a bevándorolt és jórészt városi környezetben letelepült oroszok, illetve a csehországi szlovákok, valamint a térség ellenkező demográfiai pályán futó transznacionális kisebbségei, a régiókban a holocaust óta folyamatosan csökkenő lélekszámú zsidók és a térség valamennyi országában jelentős demográfiai növekedést kimutató romák.

A kisebbségek mint nem domináns közösségek

A leíró kisebbségdefiníciók másik meghatározó kritérium-együttesét a politikai dominanciaviszonyok szerinti csoportosítás szempontjai jelentik. Jóllehet a kisebbségi csoportok egyetlen térségbeli országban sem váltak politikai, közjogi értelemben teljes mértékben egyenjogúvá, a politikai nemzetek keretei közt sehol sem érték el az ideálisnak elképzelt társnemzeti státust, az elmúlt másfél évtizedben igen jelentős elmozdulások figyelhetők meg ezen a területen. A régió régi és új nemzetállamaiban a konzervatív nemzeti és a liberális multikulturális ideológiák mentén permanens és politikailag is releváns diskurzusok alakultak ki a nemzetállamok jövőjéről, a nemzetállamok és a kisebbségi helyzetben élő etnikai csoportok viszonyáról, a nemzetileg, etnikailag semleges állam víziójáról. Az Unió belüli nemzetállami magatartás joggal feltételezhető önkorlátozásai, etnopolitikai előnyei és hátrányai a régió kisebbségi közösségépítését alapvetően meghatározzák.

Ezzel együtt a politikai dominanciaviszonyok tekintetében a kisebbségi etnikai csoportok változatlanul nem domináns, sőt több vonatkozásban továbbra is másodrendű helyzetben élnek. Ezt különösen nehezen tudják feldolgozni a baltikumi orosz kisebbségek, amelyek – a 20. század eleji trianoni alaphelyzethez némiképp hasonló szituációban – az anyaországba kapaszkodva, a megtörténeteket jóvátehetetlen sérelemként megélve próbálják kiépíteni saját kisebbségi közösségeiket.

Willy Kymlicka a multikulturális állampolgári közösség liberális elméleti alapvetését elvégző munkájában az etnikailag semleges állam

helyett a többségi nemzet és az állam területén élő nemzeti kisebbségek párhuzamos jogintézményeinek kiépítésében jelölte ki a megoldást. Minthogy szerinte a nemzeti kisebbségek etnokulturális sajátosságai szerint legtöbbször elkülönülő, párhuzamos társadalmakat alkotnak, és az adott politikai közösségen belül autonómia-rendszerek kiépítését tekintik a jogaikat egyedül garantálni képes politikai-jogi megoldásnak, a demokratikus nemzetállamoknak ezeket a törekvéseket fokozatosan el kellene ismerniük. Az önkormányzati modell érvényesítését nem követelő, annak tartalommal való megtöltésére nem alkalmas bevándorló kisebbségek – Kymlicka őket etnikai csoportoknak nevezi – általában megelégednek nyelvi, kulturális jogaiknak az egyéni jogok szintjén biztosított védelmével.

A szűkebb értelemben vett kelet-közép-európai térségben, Duna-völgyi régiókban, s azon belül Magyarországon is az elmúlt másfél évtized fejleményei azt jelzik, hogy a kisebbségi helyzetben élő etnikai csoportok közül nem mindegyik számára járható az autonómia, akár csak a kulturális autonómia útja. A csoportok nagyságrendje, tradíciói mellett ezt a válaszlehetőséget elsősorban maguknak a csoportoknak közösség-szerveződési képessége, politikai akarata és akaratérvényesítő ereje fogja eldönteni, s csak azt követően, illetve ezzel együtt lehet szembesülni a többségi, anyanemzeti, nemzetközi tényezőkkel.

Az etnikai közösségépítés belső tényezői

Nem kevésbé fontos a kisebbségi etnikai csoportok belső és külső meghatározásának harmadik minősítési szempontja: a belső etnikai kohézió, szolidaritás, az etnikai identitás révén kialakult összetartozás, illetve csoporttudat és a tudatos közösségépítést biztosító szervezettség. Ez a kritérium a számszerűségeknél, politikai, jogi adottságoknál, konstellációknál jóval mélyebb, egyszersmind problematikusabb kérdéskör, amelynek elemzésekor, kivált tipológiai igényű megközelítésekor a kutató részéről is kötelező az óvatosság és a körültekintés.

A kisebbségi közösségek fejlődését, kohézióját a történeti tényezők mellett alapvetően befolyásolja a csoport földrajzi elhelyezkedése, te-

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

lepülésszerkezete. A térség kisebbségeinek nagyobbik része éppen a létrejöttük sajátosságai folytán, illetve a 19–20. századi történeti folyamatok (migrációs, urbanizációs, asszimilációs folyamatok, kényszertelepítések) miatt mára jórészt *szórványhelyzetbe*, a korábban általuk dominált etnikai régiókon belül is kisebbségi pozícióba került.

A szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi (elsősorban a székelyföldi) és bácskai magyar, a csehországi sziléziai lengyel *etnikai tömbök*, *enklávék* mára jószerivel inkább kivételnek számítanak, s a kompakt magyar településszerkezet fennmaradása jórészt viszonylagos rövid létezésüknek, illetve kialakulásuk körülményeinek, határ menti fekvésüknek köszönhető. A *határmentiség* ugyanakkor egyszerre jelenti a közvetlen kapcsolattartás lehetőségét és a többségi nemzetek veszélyeztetettségérzetének ébren tartását, s a kisebbségi magyar önkormányzati törekvések elutasítását. A kelet-közép-európai kisebbségek többségének etnikai térszerkezetét a korábbi etnikai régiók helyén kialakult szórványhelyzet, a *nyelvszigetek* és a *városi kisebbségi közösségek* mozaikstruktúrája jellemzi.

A kelet-közép-európai kisebbségek tipológiai sajátosságainak további fontos kritériumcsoportját a nyelvhasználati jellemzők határozzák meg. Előljáróban leszögezhetjük, hogy a 20. század folyamán a többségi és kisebbségi közösségek között alapvető megkülönböztető etnikai jegyként értékelhetjük azt a ténytet, hogy a század végére a kisebbségek nagy többsége közel teljes egészében két-vagy többnyelvűvé vált, szemben a térség többségi nemzeteteinek szinte kizárólagos egy nyelvűségével.

A bilingvizmus foka, az anyanyelv pozíciója alapján külön alcsoportba tartoznak az *anyanyelv-domináns* kisebbségek: pl. a szlovákiai, erdélyi, vajdasági, kárpátaljai magyarok, az erdélyi, vajdasági szlovákok, a kárpátaljai és vajdasági ruszinok, a csehországi lengyelek, a lengyelországi litvánok, ukránok, fehéroroszkok, a horvátországi, romániai szerbek, a kárpátaljai oroszok. Az anyanyelv dominanciája azonban még a felsorolt csoportokon belül is egyre kevésbé magától értetődő, a társadalmi mobilitás, a városi környezet, a szórványosodási folyamatok, a vegyes házasságok egyre nagyobb aránya, az anyanyelv csökkenő társadalmi presztízse, használatának jogi és kommunikációs akadályai

minden kisebbség körében napról napra csökkenti az anyanyelvhasználat körét.

A második alcsoportba a kétnyelvű, de *másodnyelv-domináns* kisebbségeket sorolhatjuk. Ezek esetében a környezeti vagy másodnyelv szerepét betöltő többségi vagy államnyelv dominál a mindennapi nyelvi érintkezésben, s egyre inkább a családon belüli nyelvhasználatban is. A másodnyelv-domináns kisebbségi közösségek csoportjába tartozik eltérő mértékben szinte valamennyi magyarországi kisebbség, valamint a térség többi országában élő szlovén, német, szlovák, cseh, roma kisebbségek, s a magyar kisebbségek közül szlovéniai és horvátországi közösség, a csehországi szlovákok. A másodnyelv dominanciája ellenére ezek a kisebbségek, illetve a kisebbségi csoporton belül a közösség jelentős hányada anyanyelvként a kisebbség eredeti nyelvét adja meg a népszámlások során.

A másodnyelv túlsúlyával szemben rövid távon egyedül a német irodalmi nyelv megtanulásával anyanyelvüket újratanuló német kisebbségek tudnak nagyobb sikereket elérni, de az anyanemzetek és államaik presztízsének, gazdasági sikereinek kisugárzása Csehország, Lengyelország, Szlovénia, Szlovákia, Horvátország és minden bizonynyal előbb utóbb Románia, Ukrajna, illetve Szerbia részéről is éreztetetheti hatását ezeknek a nemzeteknek a más országokban élő kisebbségei körében.

A nyelvileg asszimilált kisebbségeknek szintén két alcsoportját kell megkülönböztetnünk. Az egyikbe azok a közösségek tartoznak, amelyek a kisebbség eredeti nyelvét, nyelvjárását az idősebb generációk révén még őrzik, s a fiatalabb generációk az iskolai oktatásban elsajátítják a kisebbség nyelvének irodalmi változatát. Ez a helyzet jellemzi például a burgenlandi magyarságot, illetve a magyarországi kisebbségeknek azt a részét, amely a népszámlások során anyanyelvként immár a magyar nyelvet tünteti fel. Ide tartozik a térség regionális cigány közösségeinek jelentős része is.

A második alcsoportba a nyelvváltás utáni helyzetbe jutott kisebbségek, illetve az egyes kisebbségeknek azok a kisebbségek tartoznak, amelyekre csupán nyelvi emlékek, lexikális maradványok vagy a közösség egykori anyanyelve, kultúrája iránti tisztelet és

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

vonzalom a jellemző. A térség kisebbségei közül talán csak az örmény és a jiddis nyelv majdnem teljes térvesztése nyomán előállt helyzet jellemezhető ezzel a leírással, de helyi közösségek szintjén szinte minden magyarországi kisebbség ismeri ezt a jelenséget. A nyelv váltás fokozatainak különös jelentőségét aligha kell hangsúlyoznunk, hiszen a nyelv- és identitásváltás minden közösség esetében igen szorosan összefügg egymással.

A kelet-közép-európai kisebbségek tipológiai besorolásánál a történeti, területi, nyelvi kritériumok objektív támpontokat adhatnak az egyes közösségek meghatározásához és besorolásához. Az objektív kritériumok sorát bővíthetnénk a közösségek jogi státuszának vizsgálatával: egyenjogú, kulturális csoportjogokkal rendelkező, nyelvhasználati csoportjogokkal rendelkező, egyéni jogokkal rendelkező, szerzett jogai-ból vesztő, permanens restriktívot elszenvedő, diszkriminált kisebbségek. A kisebbségi pártok politikai programjainak osztályozásával a közösségek politikai célorientációja szerint szeparatista, autonomista, integratív, asszimilációra kész stb. csoportok különböztethetők meg.

A viszonylag egyszerű objektív osztályozási szempontok mellett a közösségekhez tartozó személyek csoporthoz való tartozását azonban az objektív vagy annak tetsző kritériumok mellett szubjektív tényezők egész sora is befolyásolja, s ezeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül a tipológiai sajátosságok és hasonlóságok feltérképezésénél. A kisebbségi közösséghez az anyanyelv közössége, a lokális közösség kötelekeinek és a származás egy-két generáción belül mindenki számára egyértelmű folytonossága mellett más, szubjektív kapcsolatokkal is lehet kötődni. Egy-egy kisebbséggel a történeti sorsközösség vállalása, a kisebbség szokásaival, értékrendjével való azonosulás alapján, erkölcsi szolidaritás révén is lehet teljesen vagy részlegesen identifikálódni.

A kisebbséghez tartozó személyek etnikai önazonosság-tudata és a kisebbségek sok tényezőtől szerveződő csoportidentitása fontos, de igen bizonytalan kritériuma a kisebbségek elméleti osztályozásának, besorolásának. Itt most csupán arra vállalkozunk, hogy a térség kisebbségi közösségeinek önmeghatározásai, illetve tudományos igényű definíciói alapján négy egymástól alapvetően különböző identitásformát próbálunk egymástól elhatárolni.

Az eredeti vagy a kisebbségi fejlődés során anyanemzeti szerepkörbe került nyelvi, kulturális nemzeti közösséghez való tartozás tudata, azaz a *nemzeti identitás primátusa* a nemzeti kisebbségekként meghatározható közösségek egyik legfontosabb közös jellemzője. A kisebbségi magyarok körében végzett szociokulturális, társadalomlélektani vizsgálatok például azt mutatják, hogy a hét szomszéd országi magyar kisebbség közül a négy nagyobb közösséget a magyar nemzeti identitás vállalása jellemzi: a lekérdezés során felkínált közösségi identitásformák között a szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyarok döntő többsége elsősorban az egyetemes magyar nemzethez tartozónak érzi magát.

Hasonló egyöntetűsége utaló jelek az egymás államaiban élő délszláv nemzeti kisebbségek, valamint a csehországi lengyelek esetében figyelhetőek meg. A térség maradék német kisebbségei esetében az egyesült Németország gazdasági, politikai sikerei, a német nyelv presztízse, az újonnan létrejött közép-európai kisállamok esetében pedig az önálló nemzetállamok kisebbségeik iránti érdeklődése elsősorban az értelmiség és a középrétegek soraiban váltott ki a nemzeti tudat megerősödése irányába mutató reakciókat.

A történetileg több száz éve kialakult kisebbségek esetében a hullámzó erősségű *etnikai identitás* jegyei a jellemzőek: az anyanyelv, vagy anyatájnyelv tiszteletével, a kisközösség saját etnikus tradícióinak ápolásával, átadásával, az erős származástudat jelenlétével meghatározható etnikai azonosságtudat elsősorban abban különbözik a nemzeti identitástól, hogy a csoportidentitás a kisebbség valóságos közösségére terjed ki, s az anyanemzeti kötődések, vonzalmak csupán kiegészítik ezt az identitásformát. A magyarországi kisebbségekhez tartozó nem értelmiségi csoportok, személyek nagyobb részét alapvetően ez az identitás típus jellemzi, mint ahogy a térség többi bolgár, örmény, szlovák, cseh, szlovén kisebbsége körében is ez a fajta csoportidentitás a leggyakoribb.

A regionális (lokális) identitás az etnikai és nemzeti csoporttudat fontos kiegészítő elemeként van jelent a közép-európai kisebbségek önazonosság-tudatában. Liszka József, szlovákiai magyar néprajzkutató szerint a szlovákiai magyarság nemzeti identitása mellett nem a

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

szlovákiai magyar kisebbség egységes mi-tudata, hanem a csallóközi, palócföldi, honti, nógrádi, bodrogi, Ung-vidéki magyar kistérségekhez való kötődés a magyarság csoporttudatának második számú domináns eleme. Ugyanez a jelenség az egységesen erdélyiként, vajdasági-ként emlegetett magyar közösségek esetében is jól megfigyelhető. A hazai kisebbségek hagyományos régióinak magyar többségűvé válásával a regionális tudati kötődések ugyan kilazulóban vannak, de főként a szlovén, s részben a román, szlovák és a horvát kisebbség, illetve a baranyai német közösség esetében mindmáig fontos kiegészítő identifikációs tényező a szűkebb pátriaként megélt régióval, településsel való azonosulás tudata.

A csehországi és szlovákiai morva és sziléziai kisebbség 1990. évi népszámlálás során regisztrált tömeges jelentkezését alighanem egyszeri jelenségként kell értékelni, hiszen a tartományi különállás politikai tartalmát Prágának sikerült semlegesíteni, a morva regionális nemzeti mozgalom pedig a 20. század végére elveszítette tömeges támogatását.

A kettős identitás a történeti és másodnyelv-domináns kisebbségekre jellemző sajátos etnikai–nemzeti csoporttudat, amely révén a kisebbségek etnikai önazonosságukat a befogadó ország állampolgári közösségéhez és a többségi nemzethez való asszimilációs–integrációs kötődésüket próbálják összeegyeztetni. A kettős identitáson belül az etnikai és az állampolgári, illetve az asszimilációs–integrációs tényezők között legtöbbször igen törekeny egyensúly létezik, bármely negatív impulzus képes azt igen rövid időn belül egyik vagy másik irányba elmozdítani. Az összetett államnemzet, politikai nemzet kategóriáival való azonosulásra tömeges méretekben Közép-Európában a volt Jugoszláviában akadt példa, ahol a magukat jugoszlávoknak vallók száma 1981-ben az egész ország területén meghaladta az 1,2 milliót, Vajdaságban megközelítette a 200, Horvátországban pedig a négyszázezret. A csehszlovák identitás ugyanakkor 1968 után egyszer sem érte el a tízezres számot. Ugyanakkor a nyelvváltás utáni szakaszba jutott kisebbségek a kettős identitás feladását követően származástudatuk esetleges megőrzése mellett az állampolgári közösséget tartva célközösségnek, legtöbbször az állampolgárság és nemzetiség azonosításával jutnak el a többségi nemzeti közösség vállalásához.

A domináns identitásformák csoporttudatra gyakorolt hatását a kisebbségek belső kohéziója felől is érdemes megvizsgálni. A fogyó lélekszámú, a nyelv- és identitásváltás által elbizonytalanodott kisebbségi közösségek esetében aligha lehet feltételezni az egész csoportra kiterjedő egységes, erős mi-tudatot. Az erős csoporttudat még a kompakt településszerkezettel, domináns nemzeti tudattal rendelkező kisebbségek esetében is leginkább a tartós válsághelyzetekben alakul ki és állandósul. A csoport belső kohézióját a közép-európai kisebbségek esetében leggyakrabban a kisebbség politikai képviselője és értelmisége képes biztosítani, s ezekre legtöbbször a többség negatív politikai lépései szoktak rásegíteni. A kisebbségi jogok kiterjesztése csak az önkormányzati modell esetén képes a belső kohéziót növelni, a részleges jogkiterjesztés pl. a nyelvhasználat, az oktatás vagy más kulturális jogok terén általában a csoportszolidaritás gyöngülését eredményezi.

Milyen tipológiai sémát lehet felrajzolni az elmondottak alapján? A kelet-közép-európai kisebbségek történeti, területi, nyelvi, tudati jellemzők alapján egymástól mereven nem elválasztható négy csoportba sorolhatóak be:

- a nemzeti közösségtudattal rendelkező, azt közösségi identitásukban meghatározó elemként értékelő nemzeti kisebbségek csoportjába,
- az eredeti vagy anyanemzeti közösségtől tartósan különfejlődő, s ahhoz elsősorban a származás, valamint a beszélt nyelv alapján kötődő etnikai kisebbségek csoportjába,
- a vizsgált országok egyes régióiban kialakult, s ma identitásukat ehhez a régióhoz való kötődésükkel meghatározó regionális kisebbségek csoportjába,
- a különböző időszakokban egy adott nemzethez tartozó bevándoroltakból szerveződő bevándorló kisebbségek csoportjába.

Ezek azután kialakulásuk, nyelvi, településterületi, jogi, identitáspolitikai helyzetük, fejlődésük szerint további alkategóriákra oszthatóak. Ezek közül a keresztkategóriák közül szeretném kiemelni a nyelvi kompetenciákkal és többes identitásstrukturákkal leírható altípusokat:

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

- egynyelvű vagy anyanyelv-domináns kétnyelvű, nemzeti identitással rendelkező nemzeti kisebbség
- többségi nyelv domináns kétnyelvű, etnikai csoportidentitással rendelkező történeti kisebbség
- többségi nyelv domináns (részben még) kétnyelvű, identitásváltó regionális kisebbség.

Befejezésül az eddig elmondottak alapján alábbiakban három sokat vitatott és sokszor félreértésekre okot adó alapkérdés felvillantására vállalkozom a régió kisebbségben élő etnikai csoportjainak jelenlegi és jövőbeli helyzetére vonatkozóan. Sokan tették már vizsgálat tárgyává, milyen helyet foglal el az etnicitás, az etnikai identitás a kisebbségi közösségépítésben.

A kisebbségi etnikai csoportok közösséggé szerveződésével összefüggésben kétségkívül alapvető fontosságú szerepe van az etnikai identitásnak, illetve annak az identitáspolitikának, amely segítségével az etnikai csoport értelmiségi elitje a kisebbséget tényleges etnikai közösséggé formálja. Frederick Barthnak egy magyarul is olvasható elemzésében három szintet, illetve színteret különböztet meg. Az első szinten az etnicitás tárgykörébe tartozó kulturális, nyelvi szocializációt, s az ezekhez kötődő rituális, szimbolikus eszköz- és jelképrendszert az egyén csoportválasztásának, csoporthoz tartozásának meghatározó szintereként elemzi. Ez azonban önmagában még csak az egyes személyek egymás közötti, illetve az egyén és a csoport közötti kapcsolat kialakításában perdöntő.

Ennél sokkal fontosabb az etnikai mobilizációt biztosító második szint, ahol az egyének etnikai tudása – Csepeli György ugyanezt etnikai tudáskészletnek nevezi – közösségi szinten intézményesül, közkinccsé válik és olyan közösségi háló része lesz, amely egyszerre jelöli ki a közösség külső határait és belső értékrendjét, hierarchiáját. A harmadik szinten az etnikai közösség a többségi etnikumok által dominált állammal szemben próbálja megvédeni létjogosultságát, sajátosságait.

Ebből következik az a kérdés, amely valójában a régió valamennyi, nagyobb és kisebb lélekszámú, ilyen vagy olyan típushoz tartozó etnikai közösségei számára egyaránt alapvető döntéshelyzet. Megvannak-e

vajon az etnikai csoporton belül a mobilizációnak azok az egyéni, közösségi tartalékai, létezik-e az etnikai sajátosságokon túlmutató gazdasági, politikai, jogi fedezet, amely ezeket a közösségeket nem egy premodern közösségeszmény irányába tereli vissza, hanem a posztacionális világban is létjogosult értékteremtő, értékhordozó közösség jövőképét hordozza magában. Erre a kérdésre természetesen nincsen általános válasz, minden kisebbségi csoport több választási lehetőséggel szembesülhet, amelyek valódi alternatívát akkor jelenthetnek, ha maga a csoport és a vele állampolgári, illetve nyelvi–kulturális kapcsolatban álló többségi nemzetek, a befogadó és az anyaállam, illetve a tágabb nemzetközi környezet legalább elméletileg egyetért a kiválasztott opció megvalósításával.

Vegyük például a magyarországi kisebbségek és a szomszéd országok magyar kisebbségei körében egyaránt jelentős támogatottságra szert tett kulturális autonómia alternatíváját. Ahhoz, hogy ez az elméletileg működőképes, s a valóságban Európa és a világ több országában ma is működő etnopolitikai modell ebben a régióban is jogerőre emelkedjék és valósággá váljék, a fentiek szerint legalább hat feltételnek előzetesen teljesülnie kell:

- Mindenekelőtt a kisebbségi csoportokon belül a saját kultúra megőrzését, fejlesztését olyan kiemelten fontos közösségi feladatként kell elfogadni, amelyet a közösség tagjai hajlandók politikai választások szintjén is támogatni.
- Az etnikai csoport politikai képviselőinek, az etnikai pártoknak, országos szervezeteknek döntést kell hozniuk arról, miként illeszkedik bele a kulturális autonómia az általuk képviselt közösség egyéb kollektív jogaival kapcsolatos elképzelésébe. Amennyiben a kulturális autonómiával párhuzamosan – a területi elv alapján – a regionális és helyi önkormányzati rendszert is ki kívánják építeni, a kulturális önkormányzat jogköreit, intézményrendszerét egészen másként kell kijelölni.
- Az etnikai közösséghez tartozó egyének számára a kulturális önkormányzatiság ne az elzárkózást, hanem a többségi társadalmakkal, más etnikai közösségekkel szemben a saját kultúra elsődlegességének elvén alapuló kulturális, nyelvi egyenjogúságot,

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

nagyobb versenyképességet jelentse, s ezért az önkormányzati célok érdekében történő mobilizáció mentes legyen minden politikai, gazdasági, területi stb. kizárólagosságtól.

- Szükséges, hogy a kisebbségi kulturális önkormányzatiságot a többségi és az anyanemzet egymással egyetértve minden tekintetben támogatásban részesítse. A befogadó állam jogrendszere lehetővé tegye az önkormányzati jogok gyakorlását és az önkormányzati intézményrendszer működését, biztosítsa számára a megfelelő jogvédelmet, pénzügyi háttérrel.
- Az anyanemzet és állama a kisebbségi kulturális autonómia intézményesülésével párhuzamosan kezelje a csoportot olyan közösségnek, amely az anyanemzettel szemben közjogilag és kulturálisan is önálló közösséget alkot.
- S végül az európai nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerek is karolják fel, támogassák, védjék meg a kulturális önkormányzatiság alapelveit.

Ugyancsak folyamatos viták tárgya a kisebbségi közösségek megítélése a poszt nacionális jövőképek tükrében. Huntigtonnak a *Civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* címmel 1996-ban megjelent könyve az előbb említett poszt nacionális és globalizált világnak az egyik már ma is jól kivehető dilemmáját vetíti elénk. A világ kontinentális léptékű átrendeződésében minden közösség szembesül majd azzal a döntéskényszerrel, amely az (etnikai) közösségépítő igyekezetet, a csoport egyben tartását, fejlesztését mint az etnikai sajátosságok, az etnikai közösség által hordozott értékeket a nyugati vagy euroatlanti civilizáció kínálta alternatívákkal fogja konfrontálni.

Ebből adódik tehát a második alapkérdés: milyen szerepe, helye lehet az etnikai identitásnak, s az arra épülő etnikai közösségeknek a posztmodern kor új technológiákat s velük együtt új társadalmi, politikai szabályokat meghonosító, globalizált világában, a civilizációk közötti versengésben, illetve rivalizálásban. Feltehetjük a kérdést úgyis, átveszik-e, s ha igen milyen új csoport-, társadalomszervező erők veszik át térségünkben a nemzeti, etnikai komponens szerepét. Milyen közösségekben társulnak majd a 21. század végi európaiak, akik szá-

mára a nyelvi különbségek alighanem hasonlóan kevés jelentőséggel bírnak majd, mind a középkor lokálisan lehatárolt világrendjében. Milyen közösségi identitások erősödnek fel az integrációs, globalizációs folyamatok hatására, s mindebben a folyamatban hol a helye az etnikai önazonosságoknak?

A kisebbségi helyzetben élő etnikai közösségek a felgyorsuló identitáspolitikai paradigmaváltásnak kétségkívül egyfajta pionírjai, vagy ha a veszteségek felől közelítünk: próbabábui lesznek, lehetnek. A kisebbségek általános két- és többnyelvűsége még a tolmácsgépek és elektronikus szótárak előtti korszak produktuma, a többségi iskolák és a nemzetállami asszimilációs politika eredménye. Némi szerencsével a határidentitások, kettős és többes identitások hordozóivá is így válhattak, válhatnak a régió etnikai közösségei.

A térség jelenlegi többségi nemzeti közösségeinek uniós belüli kisebbséggé válását mint hasonló folyamatot persze aligha lehet a kelet-közép-európai kisebbségek 20. századi történetével párba állítani. Azt azonban már most látni lehet, hogy a saját anyanyelvüket megőrző és a többségi nyelvet megtanuló, s ily módon legalább két kultúrában eligazodó etnikai csoportok a most induló európai integrációs folyamatban bizonyos értelemben akár kedvezményezetteknek is tekinthetők. Ugyanakkor a kétnyelvűség, különösen annak – a mi térségünkben élő kisebbségekre jellemző – kiegyensúlyozatlan modellje a globalizációs folyamatok hatására felgyorsuló nyelv- és identitásváltási folyamatokban a közösségek etnikai alapzatának lebontását és a közösségek szét hullását is reális alternatívaként vetíti elénk.

A 19–20. századi asszimilációs folyamatok által mára külön altípus-sá átalakuló magyarországi kisebbségek számára ugyanakkor az anyanemzettel való szabad kapcsolattartás, a német, román, horvát, szlovén stb. nemzetállamok támogató és mintaadó kulturális politikája eddig soha nem látott új lehetőségeket teremthet. Merthogy a kérdések kérdése persze továbbra is az, miként egyeztethetőek össze a különböző etnikai és állami közösségekhez tartozó egyének kulturális és gazdasági érdekei. S ennek megfelelően a migráció vagy a szegregáció, a globalizáció vagy a marginalizáció, a nemzetállami szuverenitások hosszúra elnyúló utóvédharcai vagy az integráció egyszerre felszabadító és

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

uniformizáló mellékhatásai közül az egyes etnikai közösségek szempontjából melyik folyamat határozza meg a következő egy-két évtizedet. Milyen tényezők szabják majd meg hosszabb távon is a 21. századi kelet-közép-európai etnikai történések kereteit, s formálják, gyúrnak át a régió sokat próbált etnikai közösségeit?

Irodalom

- Barth, F.: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* (1996) 1. 3–24.
- Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. *Beszélők és közösségek*. Budapest, 1999.
- Bindorffér Györgyi: Kettős identitás. *Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, 2001.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996.
- Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992.
- Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Budapest, 2001.
- Huntington, S. P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1999.
- Györgyjakab Gizella (szerk.): *Kisebbségi alternatívák. Kisebbségi kérdések megjelenítése a Magyar Kisebbségben (1995–2000)*. Sepsiszentgyörgy, 2002.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, 1995.
- Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely, 2001.
- Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest, 2001.